

АНТИУТОПІЯ ЯК СИМВОЛІЧНА МОДЕЛЬ СУСПІЛЬСТВА ТОТАЛЬНОЇ ДЕПЕРСОНАЛІЗАЦІЇ

У даному дослідженні автором запропонований аналіз антиутопій як символічної моделі суспільства тотальної деперсоналізації. Надана їхня порівняльна характеристика, виділені характерні риси антиутопій з метою мінімізації негативних наслідків авторитарного підкорення та деперсоналізації.

Ключові слова: антиутопія, деперсоналізація, авторитарне підкорення, модель.

В данном исследовании автором предложен анализ антиутопий как символической модели общества тотальной деперсонализации. Дана их сравнительная характеристика, выделены характерные черты антиутопий с целью минимизации негативных последствий авторитарного подчинения и деперсонализации.

Ключевые слова: антиутопия, деперсонализация, авторитарное подчинение, модель.

In this research the analysis of the dystopias as the symbolic model of the total depersonalization society is suggested by the author. Their comparative description is done; the characteristic features of the dystopias are worked out for the minimization of the negative consequences of the authoritarian subjection and depersonalization.

Key words: dystopia, anti-utopia, depersonalization, authoritarian subjection, model.

Проблеми свободи особистості в контексті деперсоналізації та авторитарного підкорення знайшли своє вираження не лише в роботах професійних науковців – політологів, філософів, соціологів, психологів – але й у художніх творах. Можна навіть виділити особливий ряд робіт, які, підсумовуючи, називають **антиутопіями**. Вони, безперечно, являють собою, як окремо, так і в сукупності, яскраве відображення загальної картини світу, настроїв, сподівань, страхів та очікувань пересічної особи. Факт того, що деперсоналізація стала одним з лейтмотивів у цілому ряді художніх творів, які, до того ж, стали надзвичайно відомими, зайвий раз підтверджує актуальність цього питання та являє собою основну *проблему дослідження* даної статті.

Вивченням даної проблематики займалися різні дослідники, проте автор хотіла б особливо виділити першоджерела (роботи Р. Бредбері [1], Є. Замятіна [3], О. Хакслі [9], К. Воннегута [2], Дж. Оруела [7]), які розглядали різні варіанти антиутопій, що стали базовими для нашого дослідження і склали *джерельну базу* для аналізу питань, поставлених у статті. Серед дослідників, які критично досліджували особливості та причини появи антиутопій, авторитетними вважаються К. Тейлор [4], Л. Романчук [8], Б. Невський [5] та ін.

Метою статті є, порівнюючи найбільш відомі приклади антиутопій, виділити їхні характерні риси та причини появи.

Варто зауважити, що в даній статті акцент робиться саме на підкресленні ролі антиутопій як своєрідних антиприкладів для наслідування та символічних прогнозів-попереджень.

Для початку охарактеризуємо антонімічний термін «утопія». У Короткому оксфордському політичному словнику утопізм визначається як «схильність дотримуватися бачення якогось альтернативного суспільства, де не буде нинішніх соціальних лих і де буде повна самореалізація людини, забезпечений її цілковитий добробут завдяки утвердженню досконалої справедливості, свободи, рівності та інших ідеалів, що їх формулюють автори утопій [4, с. 711–713]. Найвідомішими роботами такого напрямку є «Утопія» (1516) Томаса Мора, «Місто Сонця» (1602) Томмазо Кампанелли, «Нова Атлантида» (1627) Ф. Бекона тощо. Художній та науковий розквіт за доби Ренесансу дав стимул утопічному мисленню, описуючи суспільства, трансформовані застосуванням знань та економіко-технологічним розвитком; пізніше, у XIX столітті нові соціалістичні доктрини мали широке визнання як проповіді спасіння промислового робітничого класу в його боротьбі за визволення від експлуататорських складових індустріального капіталізму.

Водночас украй прогресивні припущення, на які спиралася значна частина утопічного мислення XIX століття, зіткнулися з широкою критикою в XX столітті, а утопічні проекти та ідеали

спростували критики, натхненні духом антиутопічної реакції. Літературна антиутопія, тобто художні твори, автори яких навмисно прагнуть розкрити страшні наслідки намагань утілити в життя якийсь раціональний проєкт утопії, набула великої переконливої сили у ХХ столітті. Романи «Ми» (1920) Є. Замятіна, «Новий чудовий світ» (1932) О. Хакслі, «1984» (1949) Дж. Оруела, «Механічне піаніно» (1952) К. Воннегута, «451 градус за Фаренгейтом» (1953) Р. Бредбері – найпопулярніші розповіді про можливі світи майбутнього, де утопічні ідеї та принципи будуть запроваджені всемогутніми диктаторськими державами.

Тривога з приводу утопізму, який на практиці призводить до тоталітаризму, очевидно зростає внаслідок пережитого у ХХ столітті досвіду сталінізму та фашизму й нелюдської начебто раціональної бюрократичної держави.

Отже, автор пропонує наступне визначення терміна «антиутопія» (від англ. *Dystopia*) – це напрям у художніх творах, частково – у науці, який полягає в сатирично-алегоричному змалюванні будь-якого суспільства, в якому запанували негативні тенденції розвитку; це художнє дослідження, яке являє собою умовний прогноз-попередження, символічну модель розвитку суспільства за умов збереження у ньому існуючих негативних проблем. У нашому випадку, антиутопії ХХ століття більше стосуються тоталітарних режимів, проте ми зустрічаємо і проєкти можливої «еволюції» так званих демократій.

Уперше слово «антиутопіст» (*dystopian*) як протилежність «утопіста» (*utopian*) вжив англійський вчений Джон Стюарт Мілль у 1868 році. Сам же термін «антиутопія» як назву літературного жанру ввели Гленн Неглі і Макс Патрік в складеній ними антології утопій «У пошуках утопії» (*Quest for Utopia*, 1952) [8, с. 48.].

У середині 1960-х термін «антиутопія» (*anti-utopia*) з'являється в радянській, а пізніше – і в англомовній критиці. Існує думка, що «*anti-utopia*» і «*dystopia*» – синоніми. Існує також точка зору (як у вітчизняній науці, так і за кордоном), що розрізняє антиутопію і дистопію. Згідно з цією думкою, якщо дистопія – це «перемога сил розуму над силами добра», абсолютна антитеза утопії, то антиутопія – це лише заперечення принципу утопії, що представляє більше ступенів свободи [5]. Проте, термін антиутопія поширений набагато ширше і звичайно мається на увазі в значенні *dystopia*.

Якщо ж класична утопія концентрується на демонстрації позитивних рис описаного в творі суспільного устрою, то антиутопія прагне виявити його негативні риси. Таким чином, відмінність утопії від антиутопії лише в точці зору автора. Важливою особливістю утопії є її статичність, тоді як для антиутопії характерні спроби розглянути можливості розвитку описаних соціальних устроїв (як правило – у бік наростання негативних тенденцій, що нерідко призводить до кризи і

обвалу). Таким чином, антиутопія працює звичайно зі складнішими соціальними моделями.

Дистопія – зображення ідеально поганого суспільства, зображення ще не існуючого соціального зла, зла глибоко особового. Антиутопія ж звичайно направлена на розвінчання утопічних тенденцій (зокрема, висміювання захоплення НТР). У Є. Замятіна і Дж. Оруела різні уявлення про головне зло майбутнього. Наприклад, у Є. Замятіна – це технологія, в Дж. Оруелла – психологічний контроль. У «Новому чудовому світі» О. Хакслі найбільш чітко конкретизоване джерело зла, що бере початок в системі пробірною розмноження і вирощування відповідно альф представників різних каст – цеглинок нового світу, що забезпечує його існування і стабільність.

Таким чином, антиутопія, як правило, зображає суспільство, що зайшло в соціально-етичний, економічний, політичний або технологічний тупик через ряд невірних рішень, прийнятих людством протягом тривалого періоду. Також антиутопія – «утопія навпаки», де ідеальне, на перший погляд, суспільство засноване на антигуманному тоталітаризмі.

Отже, автор пропонує розглянути п'ять дуже різних варіантів майбутнього людства – тоталітарне пекло за Є. Замятіним та Дж. Оруелом; «споживацький рай» за О. Хакслі, К. Воннегута та Р. Бредбері – та проаналізувати їх з приводу наявності характеристик явищ деперсоналізації та добровільного рабства.

Першим з перелічених романів є твір російського письменника Євгена Замятіна «Ми». У ньому описується суспільство жорсткого контролю над особистістю, де імена та прізвища замінені на букви та цифри. Суспільство Є. Замятіна керується і базується на принципах сцієнтизму, тейлоризма та відсутності фантазії.

Роман «Ми» був заборонений у Радянському Союзі, хоча з огляду на час його написання, навряд чи сатира була зроблена саме на радянський режим. Проте вибір «Добродія» (рос. – «Благодетель») на безальтернативній основі, «війна міста проти села» (аналогія із Громадянською війною), наявність «Бюро Хранителів», «Державної Газети» та «Єдиної держави», безперечно, наводять на думку про СРСР, лише на етапі його розвитку під владою Й. Сталіна, тобто після встановлення тоталітаризму.

Суспільство, змальоване Є. Замятіним, засноване на точних науках та математиці, побудоване не просто на відсутності свободи. Будь-яка заборона, як ми знаємо, веде до прагнення порушити її; практично будь-яке насилля зустрічає протидію. Проте, якщо маніпулятивними шляхами упевнити людей, що свобода є не лише непотрібною, а й шкідливою, що стан свободи є диким [3, с. 307] та небезпечним для існування, то в особи гору візьме потреба у безпеці і почуття самозбереження підкаже добровільно відмовитися від прагнення до свободи.

Пропаганда Єдиної Держави на прикладі танців пояснює непотрібність та шкідливість свободи для

людини: «Чому танок гарний? Відповідь: тому що це [скований] рух, тому що все глибоке значення танцю саме в абсолютній, естетичній підлеглості, ідеальній несвободі. І якщо вірно, що наші предки віддавалися танцю у найбільш натхненні моменти свого життя (релігійні містерії, військові паради), то це означає тільки одне: *інстинкт несвободи справдавна органічно властивий людині*» [3, с. 309]. Таким чином, використання навмисних помилок у логічному ланцюжку суджень та парадоксальне на перший погляд використання позитивних епітетів разом зі словами «підлеглість» та «несвобода», призводять до вкорінення хибного з точки зору істини, але правильного з точки зору пристосування до системи, висновку.

Завдяки найпростішим математичним діям свобода дорівнюється до неорганізованості, свобода і злочин пов'язані нерозривно; людина – це лише номер; наукова етика, заснована на відніманні, складанні, діленні, множенні; моралі як такої не існує, на її місце приходять математично-моральні задачі. Все це призводить до цілковитого зникнення індивідуальності (до речі, символічною є в цьому розумінні операція із видалення фантазії шляхом рентгенівського опромінення), повної і безперечної «перемоги суми над одиницею» [3, с. 337]. Коли навколо тебе виключно «не затьмарені безумством думок обличчя» [3, с. 310], то все складніше стає залишатися самим собою, особливо, коли це є небезпечним. Раніше ми вже розглядали, що, на жаль, не лише у художніх творах, а й у концентраційних таборах додатковим чинником деперсоналізації ставав деформуючий вплив оточення на особу.

Таким чином, ми бачимо, що надмірна раціональність індустріального суспільства, яка вже була досліджена нами вище, у гіпертрофованому вигляді постає і у творі Є. Замятіна, оскільки «гарним є лише розумне і корисне: машини, чоботи, формули, їжа тощо» [3, с. 339], тобто життя за формулою та виключно з утилітарними цілями позбавляє людину до можливості самовизначення та самореалізації. Тим не менш, для тоталітарного режиму саме такі особи являють собою «ідеального пересічного громадянина».

Підсумовуючи, варто зазначити, що особливий внесок Є. Замятіна полягає в тому, що фактично він був першим автором сучасної антиутопії, і його роман «Ми» вплинув на творчість Дж. Оруела та О. Хакслі, роботи яких автор пропонує розглянути далі, визначивши багато в чому сюжети їх відомих романів «1984» та «Новий чудовий світ».

Роман Олдоса Хакслі «Новий чудовий світ», написаний у 1932 році, є одним з класичних зразків антиутопії ХХ століття. І хоча його не можна вважати політичною сатирою у чистому вигляді, він є для нас вельми цікавим.

Дія роману розвертається в Лондоні далекого майбутнього. Згідно з сюжетом, люди не народжуються традиційним шляхом, а вирощуються на

спеціальних заводах. На стадії розвитку ембріона вони розділяються на п'ять каст, що розрізняються розумовими і фізичними здібностями, від «альфа», які володіють максимальним розвитком до найпримітивніших «епсілонів». Для підтримки кастової системи суспільства, за допомогою гіпнопедії людям прищеплюється гордість за приналежність до своєї касты трепетна повага по відношенню до вищої касты і презирство до нижчих каст. Інституту шлюбу в описаному в романі суспільстві не існує, і, більше того, сама наявність постійного статевого партнера вважається непристойною. Книга описує життя різних людей, які не можуть вписатися в це суспільство, а оскільки залишаються такі люди, то залишається і надія на повернення до нормального існування.

Девізом Світової Держави: «СПІЛЬНІСТЬ, ПОДІБНІСТЬ, СТАБІЛЬНІСТЬ» [9, с. 6], ці терміни досить часто використовуються поряд і у сучасному політичному житті, проте не варто забувати, що стабільність може мати не лише позитивне значення, а переростати в застійність, а спільність та подібність передбачають використання тоталітарних методів для їхнього досягнення.

Однією з ключових ідей у романі є так звана «проблема щастя». Як виявляється, секрет щастя і чесноти полягає в наступному: «любуй те, що тобі визначено. Все виховання тіла і мозку якраз і має на меті прищепити людям любов до їх неминучої соціальної долі» [9, с. 11]. Таким чином, жорстка кастова система виключає будь-яку соціальну мобільність; соціальна роль та відповідні суспільні очікування є не просто визначеними, а суворо законодавчо регламентованими. Вихід за їх межі тягне за собою небажані наслідки. Проте він не є дуже ймовірним, оскільки деперсоналізація стала основним принципом у вирощуванні та формуванні нових людей.

Світова Держава проводить «грандіозні, організовані урядами дослідження того, що політики і залучені до участі науковці назвуть «проблемою щастя», маючи на увазі проблему прищеплення людям любові до рабства», адже «сам Господь наш Форд зробив багато чого, щоб перенести наголос з істини і краси на щастя і зручність» [9, с. 5, 76]. Таким чином, ми знов таки бачимо, до чого призводить абсолютизація принципів доцільності, утилітарності та корисності, особливо в питаннях, які стосуються людської індивідуальності.

Отже, в романі Олдоса Хакслі «Новий чудовий світ» порушуються рубіжні для даної роботи запитання: прищеплення людині прагнення до підкорення та підлеглості, стирання індивідуальності та встановлення жорстко ієрархізованого тоталітарного кастового суспільства, внаслідок чого неможливим стає розвиток держави та суспільства у напрямку до оптимізації співпраці та досягнення компромісу. Не дивлячись на те, що автор цього твору для створення бажаного художнього ефекту навмисно перебільшує та утрирує деякі моменти, можна побачити досить чітку та, на жаль, доволі

ефективну схему створення тоталітарного суспільства майбутнього. До речі, саме твір О. Хакслі серед досліджуваних у даному підрозділі більше тяжіє до так званих сучасних демократій із розвинутим у них споживацтвом та автоматичним конформізмом, ніж до тих класичних тоталітарних та авторитарних режимів, якими ми звикли їх бачити.

Важливо також проаналізувати основні проблеми роману Джорджа Оруела «1984», який вважається одним з найвідоміших творів у жанрі антиутопії, своєрідним застереженням про загрозу тоталітаризму.

Назва твору, його термінологія і навіть ім'я автора згодом стали називними і вживаються для позначення суспільного устрою, що нагадує описаний у «1984» тоталітарний режим.

Роман був написаний у 1947-1948 роках і вперше опублікований 8 червня 1949 року. Дія відбувається в 1984 році в Лондоні, що належить Військово-повітряній Зоні № 1 (колишня Великобританія), яка, у свою чергу, є провінцією тоталітарної держави Океанія, що займає третю частину земної кулі і включає Північну і Південну Америки, Великобританію, Південну Африку, Австралію і власне Океанію. Океанія знаходиться у стані війни з двома іншими тоталітарними наддержавами – Євразією і Остазією. Євразія є державою (Росія), що включила в свій склад всю материкову Європу і Туреччину, а Остазія є об'єднанням Китаю, Індії і Японії.

Змальовуючи режим тотального контролю за життям кожного окремого індивіда і суспільства в цілому, Дж. Оруел дає наступну характеристику існування особи: «Доводилося жити – і ти жив, за звичкою, яка перетворилася на інстинкт, – з усвідомленням того, що кожне твоє слово підслуховують і за кожним твоїм рухом, поки не згасло світло, спостерігають» [7, с. 2].

У самих гаслах партії (Війна – це мир; Свобода – це рабство; Незнання – сила) прослідковується протиріччя, яке, втім, являє собою основний сенс «дводумства», яке є одним з ключових понять, що характеризують деперсоналізовану особистість у державі Дж. Оруела.

Керівними органами оруелівської держави були чотири міністерства, весь державний апарат: міністерство правди, що відало інформацією, освітою, дозвіллям і мистецтвами; міністерство миру, що відало війною; міністерство любові, що відало правоохороною; і міністерство достатку, що відповідало за економіку. На новоязі: Мініправ, Мінімир, Мінілюб і Міндост. Як ми розуміємо, і тут парадоксальність «дводумства» грає велику роль у дезорієнтації індивіда та прищепленні йому потрібних гасел, які не потребують розмірковування і навіть не можуть бути раціонально осмислені.

Дж. Оруел дає наступну характеристику поняттю «двоємыслиє»: знаючи, не знати; вірити у свою правдивість, висловлюючи обдуману брехню; дотримуватися одночасно двох протилежних

думок. Розуміти, що одне виключає інше, і бути переконаним в обох; логікою вбивати логіку; відкидати мораль, проголошуючи її; вважати, що демократія неможлива і що партія – охоронець демократії; забути те, що вимагається забути. І знову викликати в пам'яті, коли це знадобиться, і знову негайно забути, і, головне, застосовувати цей процес до самого процесу – ось в чому сама тонкість: **свідомо долати свідомість і при цьому, не усвідомлювати, що займаєшся самогіпнозом.** І навіть слова «дводумство» не зрозумієш, не вдавшись до нього [7, с. 20]. Дійсно, людині не потрібно усвідомлювати свої дії та аналізувати те, що відбувається навколо, адже законслухняність полягає у тому, що правовірний не мислить – не потребує мислення, тому що правовірність – стан несвідомий.

В оруелівській партії дві мети: завоювати всю земну кулю і назавжди знищити можливість незалежної думки. Тому вона стурбована двома проблемами. Перша – як всупереч бажанню людини дізнатися, що вона думає, і друга – як за декілька секунд без попередження убити декілька сотень мільйонів чоловік [7, с. 112].

Дж. Оруел майстерно зауважує: «Заповідь старих деспотій починалася словами: **«Не смій».** Заповідь тоталітарних: **«Ти повинен».** Наша заповідь: **«Ти є»** [7, с. 151]. Цей момент дуже яскраво показує, що без стирання індивідуальності, деперсоналізації особистості та вживання до її характеру авторитарного підкорення, неможливо побудувати суспільство тотального контролю, подібне до описаного даним автором.

Коротка характеристика новоязу як специфічного терміну, введеного Дж. Оруелом, може звестися до одного речення: новояз покликаний не розширити, а звужити горизонти думки, і побічно цій меті служило те, що вибір слів зводили до мінімуму.

Узагалі, явище, назване Дж. Оруелом «новоязом», привернуло до себе увагу багатьох дослідників. Надзвичайно цікавими, зокрема, є погляди Г. Маркузе на значення мови та особливостей використання таких її властивостей, як функціоналізованість, скороченість й уніфікованість для формування моделі одновимірного мислення. Саме відповідне визначення понять формує герметичний універсальний дискурс. «У результаті ми бачимо вже знайому оруелівську мову («мир – це війна» і «війна – це мир» і т.п.), яка властива не тільки терористичному тоталітаризму. І те, що політична партія, яка спрямовує свою діяльність на захист і зростання капіталізму, називається «соціалістичною», деспотичний уряд «демократичним», а сфабриковані вибори «вільними», – явище і мовне, і політичне, яке набагато старше за Дж. Оруела» [6, с. 116].

Як Дж. Оруел, так і Г. Маркузе, приділяли увагу дегенерації мови та істини в сучасному політичному дискурсі і відкрили важливі аспекти політичної лінгвістики. Вони підкресливали примат масової комунікації в політиці та шлях, яким політичний дискурс деградував у гру образів,

що призвело до падіння рівня істинності та чесності в політичних дебатах. Цей аналіз забезпечив потужні засоби для розвитку критики мови та політики сучасності. Отже, ми можемо продовжувати вивчати Дж. Оруела та Г. Маркузе як досить різних політичних мислителів із деякими спільними цілями та важливими відмінностями.

І, нарешті, наприкінці твору автор дає відповідь на питання «Який світ ми створюємо?»: «Він буде повною протилежністю тим дурним утопіям гедонізму, якими тішилися колишні реформатори. Світ страху, зради і мук, світ тих, що топчуть, і розтоптаних, світ, який, удосконалюючись, ставатиме не менш, а більш безжальним... У нашому світі не буде інших почуттів, окрім страху, гніву, торжества і самоприниження... Якщо вам потрібен образ майбутнього, уявіть *чобіт, що топче обличчя людини – вічно*» [7, с. 160].

Таким чином, у творі Дж. Оруела ми бачимо картину світу, у якому не просто страшно – неможливо жити. Враховуючи те, що автор написав даний твір, спираючись на деякі реальні факти існування тоталітарних і не лише режимів, він є надзвичайно важливим як пересторога, попередження того, щоб такий лад ніколи не міг втілитися у життя.

З метою поглибленого аналізу нашої теми проаналізуємо зміст першого роману Курта Воннегута, написаного у 1952 році, під назвою «Механічне піаніно». Дія роману-антиутопії відбувається в недалекому майбутньому, в якому ручна праця майже повсюдно замінена машинною. Широко розповсюджена механізація викликає соціальні суперечності між заможним вищим класом – інженерами і менеджерами, – і нижнім, чий навик був замінений машинною працею. Твір К. Воннегута є прикладом «м'якої фантастики», де основний наголос робиться не на технічні особливості, а на соціальні аспекти можливого майбутнього. У цьому романі присутні елементи іронії і сентиментальності, які згодом стануть відмінною рисою прози К. Воннегута. У назві твору яскраво відображений контекст деперсоналізації та автоматизму поведінки особистості, адже механічне піаніно – це інструмент, який може грати музику сам, а інструмент, що грає сам, – це уособлення автоматизму, метафора суспільства, в якому основну роль грають не люди, а машини.

Життя в суспільстві, описаному К. Воннегутом, суворо регламентоване, навіть ролі людей описані у спеціальному «Організаційному довіднику». «Пересічна людина» – маленька, ні в чому не особлива, але добра і проста, прирівнюється до раба (такару) [2, с. 51]. І хоча офіційно представники системи наголошують на тому, що всі мешканці країни є громадянами, фактично це поняття є синонімічним до поняття «раб», що зайвий раз нагадує нам про «дводумство» та «новояз» і їх широке використання на практиці.

Для успішної адаптації та існування у подібному знеособленому суспільстві людина має, перш за все, розвинути у собі неоціненну якість –

віру в систему, що примушує й інших вірити у неї та виконувати те, що наказано; повинен також панувати повний автоматизм власних почуттів. Тобто будь-яке неспівпадіння із загальною масою та виділення із натовпу породжують проблему, яка фактично унеможливує існування індивіда у рамках даної системи.

Яскравою ілюстрацією цієї тези є приклад того, як недотримання жорсткого ритуалу ламає життя, адже вигук героя під час меморіальної служби, якого просто не повинно бути за протоколом і який не міг виходити від «добропорядного громадянина», фактично перекреслює весь стаж успішного існування в системі і ставить під загрозу майбутнє даної особистості.

Тема науково-технічного прогресу є однією з ключових у романі К. Воннегута і сформульована ним можливість заміни винахідника винаходом дозволяє нам провести аналогію із репресивною технологією, описаною Г. Маркузе і дослідженою нами у попередніх частинах роботи. До того ж, автор розглядає і можливість опору системі і зауважує, що люди, які руйнують систему завжди викликають захоплення тих, хто за цією системою покійно слідує [2, с. 74]. Безперечно, тут очевидною є аналогія із авторитарною особистістю, описаною представниками Франкфуртської школи, та невротичним індивідом К. Хорні, які захоплюються силою, відчують презирство до слабших, і при цьому прагнуть підкоритися абсолютному авторитету влади.

Таким чином, антиутопія К. Воннегута є ще одним яскравим прикладом символічної моделі майбутнього тотального контролю, який порівняно із «прогнозами» Є. Замятіна та Дж. Оруела, скоріше за все початковою точкою відліку має суспільство, подібне до сучасних так званих демократій, а не режимів, що тяжіють до тоталітаризму.

І останньою антиутопією, яку ми проаналізуємо, є роман відомого письменника-фантаста Рея Бредбері «451 градус за Фаренгейтом», виданий у 1953 році.

У назві роману Р. Бредбері йдеться про температуру займання паперу – 451 °F (233 °C). У творі описується тоталітарне суспільство, яке спирається на масову культуру і споживацьке мислення, в якому всі книги підлягають спаленню, а люди, здатні критично мислити, опиняються поза законом. Головний герой роману працює «пожежником» (що в книзі означає спалювання книг), будучи упевненим, що виконує свою роботу «на користь людству». Річ у тім, що без книг не буде ніяких суперечливих теорій та думок і ніхто не буде розумнішим за сусіда. А з книгами – «хто знає, хто може стати мішенню добре начитаної людини?» Але незабаром він розчарується в ідеалах суспільства, частиною якого він є, стає ізгоєм і приєднується до невеликої підпільної групи маргіналів, прихильники якої запам'ятовують книги, щоб урятувати їх для нащадків.

Автор зобразив людей, що втратили зв'язок з природою, з інтелектуальною спадщиною

людства, один з одним. Люди поспішають на роботу або з роботи, ніколи не кажучи про те, що вони думають або відчувають, розмовляючи лише про безглузде і порожнє. Удома вони оточують себе інтерактивним телебаченням, що проєктується відразу на три стіни і заповнюють простір свого життя віртуальними персонажами, яких через загублений зв'язок з реальністю приймають за «родичів». Уряд веде війну, але ніхто не замислюється, з ким і з якою метою. Девізом пожежників є «спалювати до попелу, а потім спалювати навіть попіл» [1, с. 17], не залишаючи шансів для опору.

Усі умови існування людини в суспільстві Р. Бредбері просто покликані виключити можливість самостійного мислення, ініціативи та усвідомленої відповідальності, адже «до кінця дня вони так втомлюються, що тільки і можуть або впасти спати, або піти в парк розваг – зачіпати тих, хто гуляє, або бити скло в спеціальному павільйоні для биття скла, або великим сталевим м'ячем збивати автомашини в тирі для руйнувань. Тобто за рахунок того, що усі види активності суворо регламентовані, неможливим стає повноцінний розвиток людської індивідуальності.

Найжахливішим є те, що дана ситуація склалася без жодного втручання зверху, з боку уряду. Це почалося не з яких-небудь приписів, не з наказів або цензурних обмежень. Техніка та масовість споживання – ось що призвело до подібного положення. Тепер завдяки цьому люди можуть бути завжди щасливі, що виражається в читанні коміксів, різних любовних сповідей і торгівельно-рекламних видань.

А для того, щоб подібне положення було постійним і стабільним «усі повинні бути однаковими. Не вільними і рівними від народження, як сказано в конституції, а просто всі повинні стати однаковими. Хай люди стануть схожі один на одного, як дві краплі води, тоді всі будуть щасливі, бо не буде велетнів, поряд з якими інші відчують свою нікчемність» [1, с. 55]. Як бачимо, техніка нівелювання індивідуальності, яка була поширена, наприклад, у концентраційних таборах, є характерною і для подібного роду суспільств.

Рецепт створення «правильного індивіда», на думку Р. Бредбері, доволі простий: «Набивайте людям голови цифрами, начиняйте їх нешкідливими фактами, поки їх не знудить, – нічого, зате їм здаватиметься, що вони дуже освічені. У них навіть буде враження, що вони мислять, що вони рухаються вперед, хоч насправді вони стоять на місці. І люди будуть щасливі, бо «факти», якими вони наповнені, це щось незмінне. Але не давайте їм такої слизької матерії, як філософія або соціологія. Не дай бог, якщо вони почнуть будувати висновки і узагальнення. Бо це веде до меланхолії!» [1, с. 57]. Інакше кажучи, знову ж таки, подібно до Дж. Оруела, Г. Маркузе і О. Хакслі, акцент робиться на так званому «щасті»,

яке скоріше є відчуттям «пасивної пресиченості», на шкоду істині та усвідомленості буття.

І хоча, на перший погляд, дана антиутопія характеризується менш жорсткими засобами контролю, адже допускається існування своєрідного руху опору, втеча злочинця від правосуддя тощо, проте тоталітарність тут виступає в іншому. Головним для подібного режиму є панувати у думках і серцях деперсоналізованих людей, впевнити їх у єдиноправильності та єдиноможливості подібного існування (тому символічним тут виступає інсценоване закінчення переслідування із трансльованим телебаченням покаранням випадкової жертви). Тому підкреслена витончена жорстокість подібного «контролю свідомості» є особливо актуальною для сучасних так званих демократичних режимів із розвинутою мережею ЗМІ та засобів маніпулювання свідомістю.

Підсумовуючи, варто зауважити, що можна двояко реагувати на ситуацію, подібну до описаних в антиутопіях: або стати ще більш безпорадним і поступливим, або усвідомити, що ще є час і діяти з більшою рішучістю і ясністю. Усі антиутопії стверджують, що можливо повністю позбавити людяності людину, і життя триватиме далі. Проте все ж таки, якщо світ «1984» стане домінуючим на цій планеті, то це буде світ божевільних, нежиттєздатний світ. Ми переконані, що жоден з авторів не хотів настояти на тому, що такий світ обов'язково настане. Швидше навпаки, цілком зрозумілим є їхній намір озвучити попередження про необхідність відродження духу гуманізму і гідності, які лежать в самій основі людської культури. Тому однією з функцій антиутопії є надання читачам і суспільству в цілому гуманістичного заряду провокаційного «позбавлення надії» та «введення у розпач». Усі розглянуті концепції, мають на увазі, що нова форма адміністративного індустріалізму, за якого людина створює машини, які діють як людина, і розвиває людину, яка діє як машина, веде до ери знелюднення і повного відчуження, за якої людина перетворюється на додаток до процесу виробництва і споживання. Усі проаналізовані теорії мають на увазі, що небезпека ховається не тільки в комунізмі або фашизмі, але і в сучасному стані продуктивності і організації, і відносно незалежно від будь-якої ідеології.

Таким чином, на наш погляд, можливо виділити деякі характерні риси політичних режимів, описаних в антиутопіях, в якості своєрідного антиприкладу для наслідування:

- суспільство антиутопії є жорстко інтегрованим та цілісним з системної точки зору, це суспільство мереж (спецслужб, транснаціональних корпорацій, рухів Опору тощо);

- контролітаризм антиутопій – саме контроль є основною державоутворюючою функцією, яка підтримує існуючий лад та дарує стабільність; антиутопія, по суті, є моделлю суспільства контролю;

– жорстка регламентація повсякденності – необхідною умовою підтримки стабільності є не покарання за непослух, а виключення будь-якої можливості вчинення злочину;

– правовірність громадян антиутопії є єдиною можливістю їхнього існування, хоча завдяки їй свобода стає абсолютно ілюзорною і перетворюється на рабство.

– Розглянувши класичні приклади антиутопій 20-70-х років ХХ століття, автор виявила наступне:

– особливий внесок Є. Замятіна полягає в тому, що фактично він був першим автором сучасної антиутопії, і його роман «Ми» став прикладом для наслідування наступних дослідників;

– у роботах О. Хакслі порушуються рубіжні для даної роботи запитання: прищеплення людині прагнення до підкорення та підлеглості, стирання індивідуальності та встановлення жорстко ієрархізованого тоталітарного кастового суспільства, внаслідок чого неможливим стає розвиток держави та суспільства у напрямку до оптимізації співпраці та досягнення компромісу;

– Дж. Оруел, приділяючи увагу дегенерації мови та істини в політичному дискурсі, передбачив тим самим примат масової комунікації в політиці та шлях, яким політичний дискурс деградує в гру образів. До того ж, враховуючи те, що автор писав свої твори, спираючись на деякі реальні факти існування тоталітарних і не лише режимів, їхнє значення зростає, оскільки їх можна вважати своєрідною пересторогою, попередженням для того, щоб такий лад ніколи не міг втілитися в життя;

– антиутопія К. Воннегута являє собою символічну модель майбутнього тотального контролю, яка початковою точкою відліку має суспільство, подібне до сучасних так званих демократій;

– антиутопія Р. Бредбері «451 градус за Фаренгейтом» характеризується менш жорсткими засобами контролю, проте головним для такого ладу є панувати у думках і серцях деперсоналізованих людей. Тому підкреслена витончена жорстокість подібного «контролю свідомості» дозволяє нам проводити паралель із деякими рисами сучасних демократичних режимів із розвинутою мережею ЗМІ та засобів маніпулювання свідомістю.

Підводячи підсумок, зауважимо, що художній аналіз суспільств та державних устроїв, що призводять до деперсоналізації людини, дозволяє під новим кутом зору поглянути на їх змістовні характеристики, зокрема, виробити певні моделі та прогнози, в цьому напрямку можуть полягати *перспективи подальших розвідок*; гіпертрофованість деяких характеристик та перебільшення, властиві художній літературі, роблять більш очевидною специфіку даного явища.

Отже, вже сам факт існування в художній літературі цілої течії антиутопічного спрямування, яка обрала головною темою аналізу проблеми деперсоналізації, авторитарного підкорення та добровільного рабства, безперечно, свідчить про те, що дана проблематика набула своєї особливої актуальності саме в період 30-70-х років ХХ століття, і не втрачає її досі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бредбері Р., Пам'ять человечества : [романы] / Р. Бредбері ; составитель Р. Рыбкин. – М. : Изд-во «Книга», 1982. – 240 с.
2. Воннегут К., Собрание сочинений в пяти томах / Механическое пианино : [роман] / К. Воннегут ; пер. с англ. М. Брухнова. – М. : СП «Старт», 1992. – Т. 1. – 1992. – 414, [31–353] с.
3. Замятин Е. Мы : [роман] / Е. Замятин // Избранное / Е. Замятин. – М. : Издательство «Правда», 1989. – С. 307–462. – Серия «Библиотека «Огонек»».
4. Короткий оксфордський політичний словник / пер. з англ. ; за ред. І. Макліна, А. Макмілана. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – 789 с.
5. Невский Б. Грезы и кошмары человечества. Утопия и антиутопия / Б. Невский // Мир Фантастики и Фэнтези. – 2007. – № 49 (сентябрь).
6. Маркузе Г. Одномерный человек. Исследование идеологии Развитого Индустриального Общества / Г. Маркузе. – М., 1994. – 368 с.
7. Оруэлл Дж. Скотный двор : [роман] ; пер. с англ. В. Гольшева; Скотный двор : сказка-аллегория, 1984 / Дж. Оруэлл ; пер. с англ. Л. Беспаловой. – М. : АСТ, 1998. – 368 с. – (Мировая классика).
8. Романчук Л. Утопии и антиутопии: их прошлое и будущее / Л. Романчук // Порог. – 2003. – № 2. – С. 48.
9. Хаксли О. О дивный новый мир [переводчик: О. Сорока] / О. Хаксли. – М. : АСТ, Хранитель, 2006. – 1088, [149–318] с. – Серия : Библиотека фантастики.

Рецензенти: Іванов М. С., д.політ.н., професор;
Курілло В. Є., к.політ.н., доцент.

© Соловійова А. С., 2011

Стаття надійшла до редколегії 15.04.2011 р.